

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882 Cilt | Volume: 6 Sayı | Issue: 2 Aralık | December 2024

Fâtımî-Midrârî Siyasî ve Askerî ilişkileri (297-362/909-973)

Fâtimid-Midrârî Political and Military Relations (297-362/909-973)

Furkan ERBAŞ

Dr. Arş. Gör., Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Iğdır, Türkiye

Res. Assist Dr, University of Iğdir, Faculty of Divinity, History of Islam, Iğdir, Türkiye

furkan.eras@igdir.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2021-6445>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 09.09.2024

Kabul Tarihi | Date Accepted: 30.10.2024

Yayın Tarihi | Date Published: 31.12.2024

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.1545950>

Atıf/Citation: Erbaş, Furkan. "Fâtımî-Midrârî Siyasî ve Askerî ilişkileri (297-362/909-973)". *Turkish Journal of Shiite Studies* 6/2 (Aralık 2024): 132-148. doi: 10.48203/siader.1545950

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanır.

Copyright & License: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the **CC BY-NC 4.0** license.

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> **mailto:** turkishshietestudies@gmail.com

Abstract

As a defender of the Ahl-i Hadith school, Ihsan İlâhî Zahir witnessed many significant events in the political Following an expansionist policy from the moment they were founded, the Fâtimids succeeded in conquering the whole of Maghrib in a short time. One of the dynasties in the region, the Khâricî Midrârîds based in Sicilmâse in the Maghrib al-Aqsâ, was under the influence of the expansionist policy of the Fâtimids. The Midrârîds, who acted independently before the establishment of the Fâtimids, fell into the background politically and militarily after the Fâtimids appeared on the stage of history. As a result of the Fâtimids efforts to dominate the Maghrib al-Aqsa under the first caliph Ubaydullâh al-Mahdî, the Midrârîds became Fâtimid vassals. Soon, internal revolts in different parts of Maghrib made it difficult for the Fâtimids to control the dynasties and emirates under their control. This situation soon led the Andalusian Umayyad Empire to intervene in the Maghrib geography. As the power struggle between the Fâtimids and the Umayyad State of Andalusia intensified in the Maghrib, the Midrârî dynasty was included in the sphere of influence of the struggle between the two sides and soon came under the influence of the Umayyad State of Andalusia. Not content with this, the Midrârîds declared a caliphate and revealed their open enmity against the Fâtimids. However, these steps caused them to be subjugated once again by the Fâtimids. The bilateral relations that continued for more than half a century are remarkable both in terms of showing the interaction of the two dynasties with each other and revealing the rapidly changing balances in a difficult geography such as the Maghrib. This study analyses the struggle between Shiite and Khâricî dynasties belonging to two different sectarian traditions. Due to the scarcity and inadequacy of studies on Shiite-Khâricî relations in the Maghrib, the subject is important and original. The aim of the study will be to reveal the framework of Fâtimid-Midrârî relations in the light of primary sources. It will also provide us with information about the general situation of the Maghrib in the relevant period.

Keywords: Islamic History, Shi'a, Khâricism, Fâtimids, Midrârîds

Öz

Kurulduğu andan itibaren yayılcı bir politika izleyen Fâtımîler, kısa süre içerisinde Mağrib'in genelini ele geçirme başarısı göstermiştir. Bölgede bulunan hanedanlıklardan biri olan Mağribü'l-Aksâ'daki Sicilmâse merkezli Hâricî Midrârîler, Fâtımîlerin yayılcı politikasının etkisi altında kalmıştır. Fâtımîlerin kurulmasından önce bağımsız hareket eden Midrârîler, Fâtımîlerin tarih sahnesine çıkmalarıyla siyasî ve askerî olarak geri plana düşmüşlerdir. Midrârîler, Fâtımîlerin ilk halifesi Ubeydullâh el-Mehdî'nin Mağribü'l-Aksâ'da hâkimiyet kurma teşebbüsleri neticesinde Fâtımî vasalı haline gelmişlerdir. Çok geçmeden Mağrib'in farklı bölgelerinde arka arkaya meydana gelen iç isyanlar, Fâtımîlerin hâkimiyet altına aldığı hanedanlık ve emirlikleri kontrol altında tutmasını zorlaştırmıştır. Bu durum, kısa sürede Endülüs Emevî Devleti'nin Mağrib coğrafyasına müdahil olmasına sebebiyet vermiştir. Fâtımîler ile Endülüs Emevî Devleti arasında Mağrib'de süren iktidar mücadelesinin şiddetlenmesiyle Midrârî Hnedanlığı, iki taraf arasındaki mücadelenin etki alanına dâhil olmuş ve çok geçmeden Endülüs Emevî Devleti'nin nüfuzu altına girmişlerdir. Daha sonra Midrârîler halifelik ilân ederek Fâtımîlere karşı açıktan düşman olduklarını göstermişlerdir. Ancak bu adımları Fâtımîler tarafından bir kez daha itaat altına alınmalarına sebebiyet vermiştir. Yarım asırdan daha uzun bir süre devam eden ikili ilişkiler hem hanedanların birbiriyle etkileşimini göstermesi açısından hem de Mağrib gibi zor bir coğrafyada hızlı değişen dengeleri ortaya koyması açısından dikkat çekici nitelikte olmuştur. Bu çalışmada Şîî ve Hâricî iki ayrı mezhebî geleneğe mensup hanedanlığın birbirleriyle mücadelesi incelenmiştir. Konu, Mağrib'de Şîî-Hâricî ilişkileri hakkında ortaya konulan çalışmaların niceliği ve yetersizliği dolayısıyla önem arz etmekte olup özgündür. Bununla birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla her iki tarafın mezhebî aidiyetlerinin doğrudan bir çekişme zemini teşkil ettiğine dair kaynaklarda malumat bulunmamasından ötürü ikili ilişkilerin siyasî ve askerî yönü ve bunların yansımaları ele alınmıştır. Çalışmanın hedefi aslı kaynaklar ışığında Fâtımî-Midrârî ilişkilerinin çerçevesini ortaya koymaya yönelik olacaktır. Ayrıca ilgili dönemde Mağrib'in genel durumu hakkında da bilgi sahibi olmamıza imkân tanyacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Şîa, Hâricilik, Fâtımîler, Midrârîler

Giriş

Mağrib'in 1/7. yy'da Emevîler döneminde Müslümanlarca fethedilmesinin ardından bölgede birçok hanedanlık ve devlet kurulmuştur. Burada kurulan devletlerin en bariz özelliği, doğudaki hilâfetin merkezi olan Bağdat'a uzak olmalarından ötürü bağımsız hareket edebilmeleri olmuştur. Bu bağımsızlık kendisini sadece siyasî ve askerî açıdan göstermemiş aynı zamanda burası mezhep aidiyeti açısından da çok farklı tonlarda devlet ve hanedanların kurulmasına zemin hazırlamıştır. Şîa'nın Zeydî koluna mensup İdrîsîler (172-375/789-985) ve Hâricîliğin İbâziyye fırkasına mensup Rüstemîler (160-296/777-909) vb. hanedanlıklar bu kabildendi. Araştırma konumuzu kapsayan Şîa'nın İsmâiliyye koluna mensup Fâtımîler (297-567/909-1171) ve başta Hâricîliğin Sufriyye fırkasına mensup iken daha sonra İbâziyye'yi benimseyen Midrârî (155-366/772-976) hanedanlıkları da bu bölgede kendilerine yer bulabilmişlerdir. Savaşçılık yönleriyle bilinen birçok Berberî kabilesini bünyesinde barındıran Mağrib, hem doğu bölgesine uzak olmasından, hem de altın vb. maden yataklarını bulundurmasından dolayı¹ elverişli bölge olma özelliğine sahipti. Ayrıca bölge Endülüs ile doğu bölgesini birbirine bağlayan bir koridor görevi görmekteydi. Dolayısıyla sunduğu imkânlar açısından bölge, fethedilmesinin ardından birçok hanedanlık ve devletin gözünün bulunduğu bir coğrafyaydı. Burada kurulan hanedanlıklar bölgeye sahip olma adına sürekli birbirleriyle mücadele içerisinde olmuşlardır. Bunlardan biri olan ve kurulduğu andan itibaren yayılcı bir politikayla hareket eden Fâtımîler, Mağrib'i ele geçirme anlamında birçok hanedanlık ile mücadele etmiştir. Onların rekabet içerisinde bulunduğu hanedanlıklardan birisi de Midrârîler'dir. İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Fâtımî halifeleri Mehdî ve Kâim dönemlerinde, ikinci bölümünde ise Halife Mu'izz döneminde Fâtımî-Midrârî ilişkileri ele alınacaktır.

1. Halife Mehdî ve Kâim Dönemlerinde Fâtımî-Midrârî İlişkileri

Berberî kabilelerinden Zenâte'nin² Miknâse koluna mensup Midrârî hanedanlığı Mağrib'de ilk kurulan hânedanlıklardan biridir.³ Kabile lideri Ebü'l-Kâsım Semkû b. Vâsûl etrafına birçok kimseyi toplayarak (155-167/771-783) 140/757 yılında merkezleri olan Sicilmâse⁴ şehrinin temellerini atmış ve 155/772 yılında hanedanlığı kurmuştur.⁵ Midrârîler bu tarihten Fâtımîlerin

¹ Aydoğan Köksal, *Afrika, Genel ve Ülkeler Coğrafyası* (Ankara: Hatiboğlu Basım ve Yayın, 1999), 83.

² Kabile hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Lütfi Şeyban, "Zenâte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/246-247.

³ Kabile üyelerinin bir araya gelip teşkilatlanması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ch. Pellat, "Midrâr", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)* (Leiden: E. J. Brill, 1991), 6/1038.

⁴ Mağribü'l-Aksâ'nın güneyinde bulunan Sicilmâse şehri hakkında detaylı bilgi için bk. Şihâbüddîn b. 'Abdullâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993), 3/192.

⁵ 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 5/208; 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve*

kurulmasına kadar bölgede kalıcı olmak adına Sünnî Ağlebîler (184-296/800-909) ile mücadele içerisine girmiştir. Abbâsîlerin (132-656/750-1258) takibatından kurtulup İfrîkiye'ye⁶ gelerek 297/909 yılında Ağlebîleri ortadan kaldıran Fâtımîler, Midrârîler ile ilk teması Halife Ubeydullâh el-Mehdî (297-322/909-934) döneminde kurmuştur.

Fâtımîlerin İfrîkiye'deki Dâîsi Ebû Abdullâh eş-Şîî'nin (ö. 298/911)⁷ kendisini İfrîkiye'ye çağırmasıyla bölgeye gelen Mehdî, Ebû Abdullâh'ın Ağlebîler tarafından tazyiki sonucu onun yanına gitmeyerek Midrârîlerin elinde bulunan Sicilmâse'ye gitmiştir. Bu sırada Midrârî Hanedanlığı lideri II. Elyesa' b. Muntasır'dı (270-296/883-909). Tâcir kılığında şehre gelen Mehdî burada II. Elyesa'a takdim ettiği hediyeler ile Midrârî emiriyle dostluk kurmayı başardı.⁸ Ancak daha sonra Ağlebî emirinin Mehdî'nin hakkında onun Fâtûmî lideri olduğu haberini II. Elyesa'a vermesi sonucu Midrârî emirinin Mehdî'ye karşı tutumu değişti ve onu ve beraberindekileri hapse attı.⁹ Bunu haber alan Ebû Abdullâh eş-Şîî, Ağlebîleri bertaraf etmesinin ardından süratle efendisinin bulunduğu Sicilmâse'ye gitmek için hazırlıklar yaptı. Efendisinin hapse atıldığını öğrendiğinde II. Elyesa'a mektuplar yazarak onu yaptığı işten alıkoymaya çalıştı.¹⁰ Nihayet Sicilmâse önlerine gelen Ebû Abdullâh eş-Şîî, 296/908-909 yılında Midrârî emiri II. Elyesa' ile yapmış olduğu mücadeleyi kazanmış ve efendisi Mehdî ve ailesini hapisten kurtarmıştır.¹¹ Ebû Abdullâh eş-Şîî, efendisini kurtarmasının ardından Sicilmâse halkına İmam Mehdî'nin beklenen kişi olduğunu müjdelemiştir. Halkın II. Elyesa'ın kaçtığını söylemesi üzerine Mehdî onun yakalanmasını emretmiştir. Fazla uzağa kaçamadan ailesi ile birlikte yakalanan II. Elyesa',¹² Halife Mehdî'nin emriyle kırbaçlanarak şehirde teşhir edilmiş, daha sonra öldürülmüştür.¹³ Böylelikle Midrârîler kısa bir süreliğine siyasî nüfuzlarını kaybetmişlerdir.

divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l- Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârûhum min zevî's-sultânî'l-ekber, nşr. Halîl Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 6/172.

⁶ Mağribü'l-Ednâ'nın bir kısmı olan ve bugünkü Tunus'a tekabül eden yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/228-231.

⁷ Hayatı hakkında bilgi için bk. Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü Sâdir, 1977), 5/192-194.

⁸ Farhad Daftary, *The Ismâ'îlîs Their History and Doctrines* (New York: Cambridge University Press, 2007), 125-126; Pellat, "Midrâr", 6/1039.

⁹ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-Da've*, nşr. Ferhât ed-Deşrâvî (Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1986), 165, 277; Jamil M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period* (New York: Cambridge University Press, 1996), 81.

¹⁰ Ahmed b. 'Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi fînûni'l-edeb*, thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 28-29/64.

¹¹ Ahmed b. Muhammed İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l- Endelîs ve'l-Mağrib*, nşr. Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013), 1/186-187; Michael Brett, *The Fatimid Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 34.

¹² İbn 'İzârî Berberîler'den Benî Hâlid'in ihaneti sonucu II. Elyesa'ın yakalandığını ifade etmektedir. Bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*; 1/187.

¹³ Muhammed b. 'Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-A'lâm fi men büyi'a kable'l-ihlâm min mülûki'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevi Hasen (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/354. Vefâ Yakûb Cibrîl

Halife Mehdî, Sicilmâse'de kırk gün kalmış ve ayrılmadan önce buraya İbrâhîm b. Gâlib el-Mezâtî'yi vali olarak bırakmış, daha sonra beraberindekiler ile birlikte İfrîkiye'ye dönmüştür.¹⁴ Halife Mehdî'nin Sicilmâse'den ayrılmasından elli gün sonra halk Midrârî hanedanlığına mensup üyeler liderliğinde ayaklanarak Vali İbrâhîm'i ve beraberindeki Fâtımî askerlerini öldürerek idareyi ele almış ve başlarına Vâsûl lakaplı el-Feth b. Meymûn'u (298-300/910-912) geçirmişlerdir.¹⁵ Yeni Midrârî emiri el-Feth yaklaşık iki yıl hüküm sürmüştür. Bu sırada Fâtımîler, daha çok devletin köklerini sağlamlaştırılmalarından ve iç meseleler ile uğraşmalarından ötürü Sicilmâse üzerine yeni bir saldırı düzenleyememişlerdir. Emir el-Feth'in ölümünün ardından kardeşi Ahmed b. Meymûn (300-309/912-921) tahta geçmiştir. Fâtımî halifesi Mehdî, 309/921 yılında bütün Mağrib'i kapsayan bir sefer gerçekleştirme hedefiyle Kutâme ve Miknâse kabilelerinden müteşekkil bir orduyu Mesâle b. Habûs liderliğinde bölgeye göndermiştir. Mesâle'nin hedef olarak belirlediği yerlerden bir tanesi de Midrârîlerin bulunduğu Sicilmâse'ydi. Neticede Mesâle b. Habûs zorlanmadan şehri ele geçirerek Ahmed b. Meymûn'u öldürmüştü¹⁶ ve yerine Şîliği benimseyen Ahmed'in amcaoğlu Mu'tezz b. Muhammed b. Sâvur b. Midrâr'ı (309-321/921-933) vali olarak atamıştır.¹⁷ Sicilmâse'de kendilerine bağlı Şîî bir Midrârî emirinin atanması Fâtımîlerin önemli hamlelerinden olmuştur. Böylece Hâricî Midrârîlerin idareyi ele geçirmeleri engellenecek, ayrıca Sicilmâse başta olmak üzere bölgede Şîileşmenin oranı artacaktı.¹⁸

Mu'tezz, yaklaşık on iki yıl idarede kaldığı sürede Fâtımîlere bağlı olarak görevini sürdürmüş ölümünün ardından Halife Mehdî, yerine oğlu Ebû'l-

Bernâvî, *Devletü Benî Midrâr es-Sufriyye bi'l-Mağribi'l-Aksâ el-İslâmî* (Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 38. İbn İzârî, II. Elyesa"ın kaçıp kurtulduğunu ve Fâtımîler tarafından yakalanamadığını ifade ederken; bazı araştırmacılar onun Mehdî'nin oğlu veliaht Kâim sayesinde öldürülmekten kurtulduğunu ve fakat hapiste ölüm orucundayken açlıktan öldüğünü ifade etmektedirler. Bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*; 1/187; Abdulhadi Ay, *Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)* (İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 53.

¹⁴ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da'Ve*, 281.

¹⁵ Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *el-Muğrib fi zikri bilâdi İfrîkiye ve'l-Mağrib*, nşr. Mac-Guckin De Slane (Algiers: y.y., 1857), 150; Şihâbüddîn Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîviyye, 1914), 5/166.

¹⁶ İbnü'l-Hatîb, Mesâle'nin Ahmed'in kesik başını Halife el-Mehdî'ye gönderdiğini aktarmaktadır. Bk. İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-A'lâm*, 2/355. Bazı araştırmacılar Ahmed'in bir isyan ile Mu'tezz'i devirerek tekrar başa geçtiğini, Mesâle'nin ikinci kez bir ordu göndererek tekrar yönetimi ele aldığını aktarmaktadırlar. Ancak kaynaklarda böyle bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz. Bk. İbrahim Harekât, "Midrârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/15; Ay, *Abbasi-Harici İlişkileri*, 53.

¹⁷ Bekrî, *el-Muğrib*, 150-151; Pellat, "Midrâr", 6/1040.

¹⁸ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-A'lâm*, 2/355.

Muntasır Muhammed b. Mu'tezz'i (321-331/933-942) atamıştır.¹⁹ Muhammed dönemi de tıpkı babası Mu'tezz gibi Midrârîlerin Fâtımîlerin vasalı olarak hareket ettiği bir dönem olmuştur. Bu sırada Fâtımî tahtında da değişiklik olmuş, 322/934 yılında ölen ilk Fâtımî halifesi Mehdî'nin yerine oğlu Muhammed el-Kâim-Biemrillâh geçmiştir (322-334/934-946). Midrârî emiri Muhammed'in ardından oğlu Muntasır Semkû on üç yaşında göreve gelmiştir. Yaşının küçük olması hasebiyle babaannesi hanedanlığı onun adına yönetmiş, iki ay gibi bir süre sonra amcasının oğlu İbn Vâsûl olarak da bilinen Muhammed b. el-Feth b. Meymûn'un (332-347/943-965) isyan etmesiyle görevden uzaklaştırılmıştır.²⁰ Muhammed'in Fâtımî vasalı bir Midrârî idareye başkaldırıp devirmesi ikili ilişkilerin boyut değiştirmesine neden olmuştur. Zira Muhammed, Fâtımîlere açıktan cephe alarak radikal kararlara imza atmıştır. Onun idareyi ele geçirmeden önce Endülüs'e giderek burada Endülüs Emevîleri ile birlikte İspanyollar'a karşı Simancas savaşına katılması, Endülüs Emevîleri'ne ilgi duymasına neden olmuştur. Nitekim Muhammed idareyi ele geçince Endülüs'te hâkim olan Mâlikî mezhebini benimsemiştir. Bir müddet Endülüs Emevî Devleti'nin vasalı olarak hareket eden Muhammed b. el-Feth daha sonra hutbeleri Abbâsî Halifesi adına okutmaya başlamıştır.²¹ Fâtımîlerin amansız düşmanı olan Abbâsîler'e biat ederek cesurca bir hareket sergileyen Midrârî lideri, bölgede bağımsız hareket edeceğini göstermek istemiştir. Muhammed b. el-Feth, Sünnîliği benimsemekle sadece Şîî Fâtımîlere karşı olduğunu ilân etmemiş ayrıca Midrârîlerin en başından itibaren mensup bulunduğu Hâricî mezhebini de terk etmiştir. O, bu adımıyla muhtemelen bölgedeki Sünnî halkı Fâtımîlere karşı yanına çekmeyi hedeflemiştir. Ayrıca Muhammed, Sünnî tebaa üzerindeki nüfuzunu artırmak suretiyle siyaseten etkili hale gelmeyi amaçlamıştır. Muhammed'in bu teşebbüsüne Fâtımîlerin ilk etapta herhangi bir cevabı olmamıştır. Zira İbn Haldûn'un aktardığı üzere Fâtımîler bu sırada bir taraftan önceden kendilerine bağlı iken daha sonra Endülüs Emevîleri safına geçen eski valileri Mûsâ b. Ebi'l-Âfiye (ö. 326/938)²² ile uğraşırken diğer taraftan özellikle Mağrib'in doğusundaki bölgeleri kasıp kavuran Hâricî Ebû Yezîd en-Nükkârî (ö. 336/947)²³ isyanı ile meşgul olmuşlardır.²⁴ Dolayısıyla bu durum yeni Midrârî Emiri Muhammed'in bağımsız hareket etmesine elverişli zemin oluşturmuştur. Öte yandan Abbâsîlerin kendilerine biat eden Midrârîlerin bu adımlarına karşı nasıl bir tavır takındıkları kaynaklardan tespit edilememektedir. Bununla birlikte bu dönemde Abbâsîlerin Büveyhîlerin sultanı altında hâkimiyetlerini devam ettirme çabaları, Midrârîlerin bu adımına karşı kayıtsız kalmalarına neden olmuş görünmektedir. Endülüs Emevîleri ise Midrârîlerin Abbâsîler adına

¹⁹ Bekrî, *el-Muğrib*, 151; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 5/167.

²⁰ Bekrî, *el-Muğrib*, 151; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 5/167.

²¹ Bekrî, *el-Muğrib*, 151; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/174.

²² Hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgi için bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/176-181.

²³ Faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/188-201.

²⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/174; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 5/167.

hutbe okutmaya başlamasına herhangi bir tepki vermemiştir. Nitekim Halife Mu'izz döneminde Midrârîlerin hâkimiyet altına alınmasına Endülüs Emevî Devleti'nin herhangi bir reaksiyon göstermemiş olması, bölgede Midrârîleri gözden çıkarmış olduklarına delil olarak gösterilebilir. Son olarak Midrârîlerin önce Endülüs Emevîlerine biat etmeleri, ardından hutbeleri Abbâsîler adına okutmaları siyasî açıdan yörüngelerini bulma gayreti olarak değerlendirilebilir.

2. Halife Mu'izz Döneminde Fâtımî-Midrârî İlişkileri

Fâtımîlerin üçüncü halifesi İsmâil el-Mansûr-Billâh (334-341/946-953) döneminde devletin kendi içişleri ile uğraşmak zorunda kalması herhangi bir Fâtımî-Midrârî karşılaşmasına sebebiyet vermemiş görünmektedir. Bu durumdan cesaret alan Muhammed, dördüncü Fâtımî halifesi Ma'ad el-Mu'izz-Lidînullâh (341-365/953-975) döneminde 342/953 yılında Abbâsîler'e olan bağlılığını bırakarak kendisinin müminlerin emiri olduğunu ilân etmiş ve "Şâkir-Lillâh (Billâh) unvanıyla biat almış ayrıca kendi adına Şâkiriyye adında sikke bastırmıştır.²⁵ Muhammed, bu radikal tavrıyla Mağrib'de Berberî kabileler içerisinde halife unvanı alan ilk kişi olmuş ve böylece Fâtımîlere karşı açık bir şekilde meydan okumaya başlamıştır.²⁶ Muhammed'in halifeliğini ilân ettiğini haber alan Halife Mu'izz ilk etapta herhangi bir şey yapamamıştır. Zira bu sırada tahta çıktığı andan itibaren devam eden isyanları bertaraf etmekle meşguldür.²⁷ Fâtımî halifesi Mu'izz kısa süre içerisinde isyanları bertaraf ederek devletin otoritesini sağlamlaştırmış ve Mağrib'in genelinde ne zamandan beri sağlanamayan hâkimiyetin tekrar ele geçirilmesi için hazırlıklar yapmaya koyulmuştur.²⁸ Nihayet Fâtımî destekçisi Sanhâce kabilesi başta olmak üzere birçok Berberî ve Slav unsurunun da²⁹ katılımıyla 347/958 yılında Slav asıllı komutan Cevher es-Sıkillî (ö. 381/992) liderliğinde yirmi bin kişiden oluşan orduyu Mağrib'in batısına sevk etmiştir. Cevher es-Sıkillî öncelikle Tâhert³⁰ şehrine giderek burada Zenâte kabilesine bağlı İfren'in³¹ lideri olan Ya'lâ b.

²⁵ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, thk. Habîb el-Fakî ve dğr. (Beyrut: Dâri'ul-Muntazar, 1996), 388; Alî b. Ahmed İbn Hazm, *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li-dirâsât ve'n-neşr, 1987), 2/85; Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ'*, thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl (Kahire: Meclisu'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1996), 1/94; Furkan Erbaş, *Kahire'nin Kurucusu Fâtımî Halifesi Mu'izz-Lidînullâh* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024), 66-67.

²⁶ Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*, çev. Michael Bonner (Leiden: Brill, 1996), 397-398.

²⁷ Detaylı bilgi için bk. Erbaş, *Kahire'nin Kurucusu*, 60-62.

²⁸ Etienne-Marc Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah", *Journal Asiatique*, 3/2 (Paris: 1836), 404-405; Ferdinand Wüstenfeld, *Geschichte der Fâtımîden-Chalifen* (Göttingen: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung, 1881), 99-100

²⁹ Fâtımîler'de görevli olan Slav unsurları hakkında geniş bilgi için bk. Furkan Erbaş, "Fâtımîler'de Slav Asıllı Devlet Görevlileri", *Harran İlahiyat Dergisi* 47 (2022), 150-166.

³⁰ Mağribü'l-Evsat bölgesinin kuzeyinde bulunan yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/8-10.

³¹ Kabile hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/13-33.

Muhammed'i bertaraf etmiş³² ve daha sonra hedefini Midrârîlerin bulunduğu Sicilmâse olarak belirlemiştir.

Cevher es-Sıkillî Sicilmâse'yi kuşatma altına almadan önce Muhammed'e Halife Mu'izz'e biat etmeleri durumunda affedileceklerini bildirmiştir. Fakat teklif Muhammed ve beraberindekiler tarafından kabul edilmemiştir.³³ Bununla birlikte Muhammed, Cevher es-Sıkillî'nin Sicilmâse kuşatmasına daha fazla dayanamayarak şehirden ayrılmış ve 12 mil uzaklıkta bulunan korunaklı bir kale olan Tâscidât'a sığınmıştır.³⁴ Böylece Cevher es-Sıkillî, Midrârî emirinin kaçmasıyla ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Sicilmâse'yi kolay bir şekilde ele geçirmiştir. Sicilmâse'den kaçarak canını kurtaran Muhammed, daha sonra Sicilmâse'deki durumu merak ederek tebdîl-i kıyafet ile şehre gelmiştir. Fakat Metğare kabilesinden birisi onu tanıyıp yakalamış ve Fâtımî komutan Cevher es-Sıkillî'ye teslim etmiştir.³⁵ Cevher es-Sıkillî, Mağrib seferini bitirdikten sonra Midrârî Emiri Muhammed'in de içinde bulunduğu birçok esiri hilâfet merkezi Mansûriye'ye³⁶ götürmüştür.³⁷ Aktarılanlara göre Halife Mu'izz, Muhammed ve bazı ileri gelenlerin şehirde teşhir edilmeleri için özel kafes hazırlatmıştır.³⁸ Mansûriye'ye getirilen Muhammed halkın önünde teşhir edilmiş ardından zindana atılmıştır. Nihayet zindanda kısa bir süre kaldıktan sonra ölmüştür.³⁹

Kâdî Nu'mân'ın aktardığına göre komutan Cevher es-Sıkillî, Sicilmâse'yi ele geçirince başlarına bir vali bırakarak geri dönmüştür.⁴⁰ İbnü'l-Hatîb bu valinin adını Mübâdir b. Zîrî olarak vermektedir.⁴¹ Ancak Sicilmâseliler kısa süre içerisinde yeni valiye karşı ayaklanmışlar ve onu öldürmüşlerdir. Öldürülen

³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/205

³³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 388-389.

³⁴ Bekrî, *el-Muğrib*, 151; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah", 406.

³⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 389; Bekrî, *el-Muğrib*, 151.

³⁶ Mansûriye şehri hakkında bk. Furkan Erbaş, "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 421-425.

³⁷ Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye bi'l-Mağrib*, çev. Hammâdi es-Sâhilî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l İslâmî 1994), 347.

³⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 418-419.

³⁹ 'Alî b. 'Abdillâh İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib bi-ravdi'l-Kurtâs fî Ahbâri Mülûki'l-Mağrib ve Târîhi Medîneti Fâs* (Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972), 91; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 5/167; Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, thk. Cafer en-Nâsırî, Muhammed en-Nâsırî (Dârü'l-Beydâ: Dârü'l-Kütüb, 1997), 1/255. Midrârî emiri Muhammed İbn Vâsûl'un zindanda ölmeden önce Mu'izz'in bir halife olarak günlerini nasıl geçirdiğini merak ettiğine ve bununla ilgili bilgi edinmeye çalıştığına dair bir rivayet için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 442. Muhammed'in Halife Mu'izz'den ilkçağ Yunan filozofu Aristo'nun (ö. m. ö. 384-322) sözlerinin yer aldığı bir kitabı rica etmesi hakkında ayrıca bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 412-413. Hapse atılmasının ardından Muhammed İbn Vâsûl ile Halife Mu'izz arasında geçen bazı diyaloglar için ayrıca bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 411-412, 414-417, 458-459, 520-523.

⁴⁰ Endülüslü bilgin İbn Hazm, adını zikretmediği İbn Vâsûl'un oğlunun Sicilmâse'de babasının adına hutbe okutmaya devam ettiğini aktarmaktaysa da bu bilgiyi diğer kaynaklar teyit etmemektedir. 'İbn Hazm, *Resâ'il*, 2/85.

⁴¹ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-A'lâm*, 2/356. Ancak İbnü'l-Hatîb onun on yıl boyunca (347-357) valilik görevi yaptığını söylemektedir.

valinin yerine başlarına önceki emir Muntasır b. Muhammed b. Mu'tezz'i getirmişlerdir.⁴² Muntasır'ın başa gelmesiyle Midrârîler, Fâtımî halifesi Mu'izz'in yeniden kendisine itaat etmeleri için çağrıda bulunmasına kayıtsız kalmamışlardır. Kâdî Nu'mân, Muntasır'ın emirliğe gelişinin Halife Mu'izz tarafından onaylandığını ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Buna göre Midrârî Hanedanlığı üyeleri ve Sicilmâse şehri önde gelenleri Mu'izz'in huzuruna geldiklerinde saygı ifadesi olarak yere kapanmışlar ve ayakta beklemişlerdir. Mu'izz, onlara öldürülen valisine yaptıklarından ötürü sert davranmış ve şunları söylemiştir:

"Ey Sicilmâse ahalisi! Yapmak istediklerinizi Halife Mehdî döneminde yaptınız. Mehdî size karşı üstünlük elde etti, sizi bağısladı ve size iyi davrandı. Siz onun döneminde en güzel şekilde yönetildiniz. Sonra içinizde bir şeytanın harekete geçmesiyle Mehdî hakkında komplolar kurmaya başladınız. Sonra o, sizi itaate çağırıyor ve ona icabet ettiniz. Ancak nesebini, soyunu-sopunu bilmenize rağmen içinizden yine birisi (Muhammed b. el-Feth) çıktı ve yönetiminizi ele geçirdi. Size yapmacık davranışlarda bulundu ve siz buna rağmen kalktınız onu Mü'minlerin Emiri Müslümanların İmamı diye isimlendirdiniz. Oysaki sizin bununla ilgili şüphe etmeniz gerekirdi. Ancak siz ona bu unvanları teslim edip itaat ettiniz ve böylece Müslüman cemaati böldünüz. Müslümanlıktan çıkmış oldunuz. İçinizden fasık bir kimsenin yoluna uyararak dinde büyük bir bidat ortaya çıkardınız. Sonuçta durumunuzdan haberdar olduk. Biz size ordu göndermiş ve komutana da (Cevher es-Sıkillî) size özür şansı tanımasını ve yaptığınız yanlışları dönme için uyarmasını ve tevbeye çağırmasını salık vermiştik. Defalarca sizi deliller ile uyarmamıza, bazen yumuşak bazen sert bir üslupla itaate çağırmamıza, içinizde Allah'ın düşmanı olan kimseleri tutuklamamıza, önermemize ve o fasığın yaptıklarından kendinizi müstağni kılmanızı talep etmemize rağmen isyan ve dalalete ısrar ettiniz. Ben size defalarca mektup gönderdim. Ancak siz batılda ısrar edip yoldan çıkmış fasığı sahiplendiniz. Neticede ordumuz üzerinize geldi, askerimiz beldelerinize yayıldı. Allah'ın düşmanlarının ayan beyan ortaya çıkması kesinleşti. İşte o zaman bize karşı güç koyamayacağınız netleşmiş oldu. Nihayet şehirlerinize girildiğinde siz arkanıza bakmadan kaçtınız. Buna rağmen siz içinizden çıkan fasığa itaatte ısrar etmekteydiniz. Ancak Allah bizi fazileti ve ihsanıyla ona ve size üstün kılıp bize çeşitli imkânlar verdi. İşte siz bundan ötürü yok edilmeyi hak ediyorsunuz."⁴³

⁴² Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 389.

⁴³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 388-389.

Halife Mu'izz onlarla öfkeli üslubuyla konuşmaya devam etmiş, bu sırada Midrârî üyelerinin renkleri sararmış ve korkudan titremeye başlamışlardı. İçlerinden bir tanesi paniklemiş bir halde; "Eğer Mü'minlerin Emiri bizi cezalandıracaksa biz bunu çoktan hak ettik bizi affedecekse de o affedici, fazilet ve rahmet sahibi bir kimsedir," demiştir. Mu'izz bir müddet kafasını önüne eğmiş ve daha sonra Midrârî emiri Muntasır b. Muhammed b. Mu'tezz'i çağırmıştır. Onu kendine yaklaştırarak oturmasını istemiştir. O da yeri defalarca öperek Mu'izz'e teşekkürlerini iletmiştir. Mu'izz, Sicilmâse halkını kastederek onların azabın en âlâsını hak ettiklerini ancak Allah'ın kendilerini bağışlama ve affetme nitelikleriyle donattığını ifade ederek onları affettiğini belirtmiştir. Yönetici olarak da Muntasır'ı başlarında bırakacağını söylemiştir. Muntasır ve oradakiler defalarca yeri öpüp şükranlarını belirtmişlerdir. Mu'izz bu davranışıyla Sicilmâse önde gelenlerinin kaygı ve korkularını gidermiştir. Ayrıca onlara kalabilmeleri için yer tahsis edilmesini emretmiştir. Misafirler daha sonra Mu'izz'in yanından mutlu bir şekilde dillerinde kendisine karşı minnet ifadeleriyle geri dönmüşlerdir.⁴⁴

Neticede Midrârî emiri Muhammed'in bertaraf edilmesinden sonra Mu'izz'in talimatıyla eski Midrârî emiri Muntasır (347-352/958-963-64)⁴⁵ bir kez daha tahta oturdu. Muntasır emirlik süresince Fâtımîlere bağlı kalmıştır. Bu tarihten itibaren Midrârî Hanedanlığına dair kaynaklarda fazla bir bilgi yer almamaktadır. İbn Haldûn, Muntasır'ın kardeşi Ebû Muhammed (352-366/963-64-976) tarafından 352/963-64 yılında tahtan indirilerek öldürüldüğünü ve Mu'tezz-Billâh lakabını aldığını aktarmaktadır.⁴⁶ Kaynaklarda net bir bilgi yer almamasına rağmen Ebû Muhammed'in Fâtımîlere bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. Zira çok geçmeden Endülüs Emevî Devleti'ne biat etmiş olan Zenâte kabilesinin özellikle Mağribü'l-Aksâ bölgesinde etkin duruma gelmesiyle Midrârîlerin hâkimiyet sahası daralmış ve nihayet Zenâte kabilesine bağlı Mağrâve kabilesi lideri Hazrûn b. Fülful'un 366/976 yılında Sicilmâse üzerine yürüyerek Ebû Muhammed'i öldürmesiyle Midrârî Hanedanlığı sona ermiştir.⁴⁷

⁴⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 390-392; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 401.

⁴⁵ İbn Haldûn ve Kalkaşendî onu Muhammed b. el-Feth'in oğlu olarak vermekte ayrıca Muntasır-Billâh olarak nitelemektedirler. Bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/174; Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ*, 5/167; Bernâvî, *Devletü Benî Midrâr*, 43; Ay, *Abbasi-Harici İlişkileri*, 55.

⁴⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ*, 5/167.

⁴⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/174. İbnü'l-Hatîb öldürülen kişinin daha önce adını zikrettiğimiz Fâtımî valisi Mübâdir b. Zîrî'nin oğlu Yaslîtin olduğunu ifade etmektedir. Ancak başka hiçbir kaynakta böyle bir bilgi yer almamaktadır. Bk. İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-A'lâm*, 2/356.

Sonuç

Müslümanlar tarafından fethedilmesini müteakip önemli bir bölge olma özeliğini haiz bulunan Mağrib'de siyasî ve mezhebî açıdan farklı tonda birçok devlet ve hanedan var olagelmıştır. Bunlardan iki tanesi olan Şîi Fâtımî ve Hâricî Midrârî hanedanlıkları bölgede atmış yıldan fazla birbiriyle etkileşim içerisinde olmuşlardır. Bu etkileşim neticesinde Fâtımîler, Mağribü'l-Aksâ'da bulunan Midrârîleri hâkimiyet altına alarak bölgede etkin olma yoluna gitmişlerdir. Hâricî mezhebine mensup olan Midrârîler her ne kadar başta Fâtımîlerin vasalı olmayı kabul etmiş olsalar da zamanla Endülüs Emevîlerine ve Abbâsîlere yakınlaşma maksadıyla Sünnîliğe geçiş yapmışlardır. Bu süreçte içerideki isyanlar ile uğraşmak zorunda kalan Fâtımîler, Midrârîlere müdahale etmekten mahrum kalmışlardır. Bu durum bölgede Fâtımîlerin geri planda kalmasına Endülüs Emevîleri'nin de aktif olarak bulunmasına sebebiyet vermiştir. Ancak Fâtımî Halifesi Mu'izz-Lidînillâh'ın başa geçmesiyle Midrârîlerin üzerinde mutlak hâkimiyet tesis edilmiş ve bu durum Midrârî emirlerinin Şîiliğe temayül etmesine neden olmuştur. Bir süre Fâtımîlerin Mağribü'l-Aksâ'daki karakolu gibi hareket eden Midrârî Hanedanlığının daha sonra Mağrib'in önde gelen Endülüs Emevî destekçisi kabilesi Zenâte tarafından ortadan kaldırılması sonucunda Fâtımîlerin bölgedeki hâkimiyeti sona ermiştir. Neticede birbirine zıt iki mezhebe (Şîi-Hâricî) mensup hanedanlığın Mağrib'deki ilişkileri her ne kadar başlangıçta şiddete meyilli bir şekilde cereyan etmiş olsa da daha sonra Halife Mu'izz'in bölgedeki gücü ve nüfuzunun da etkisiyle iki hanedalık arasındaki ilişkiler normalleşme göstermiştir.

Ek 1: Mağrib Dönemi Fâtımî Halifelerinin Muhtemel Soyağacı

Hz. Muhammed

Hz. Ali-Hz. Fâtıma

Hz. Hüseyin

Alî Zeynelâbidîn

Muhammed el-Bâkır

Ca'fer es-Sâdık

İsmâil

Muhammed

Ahmed

Abdullah

Muhammed

Hüseyin

Ahmed

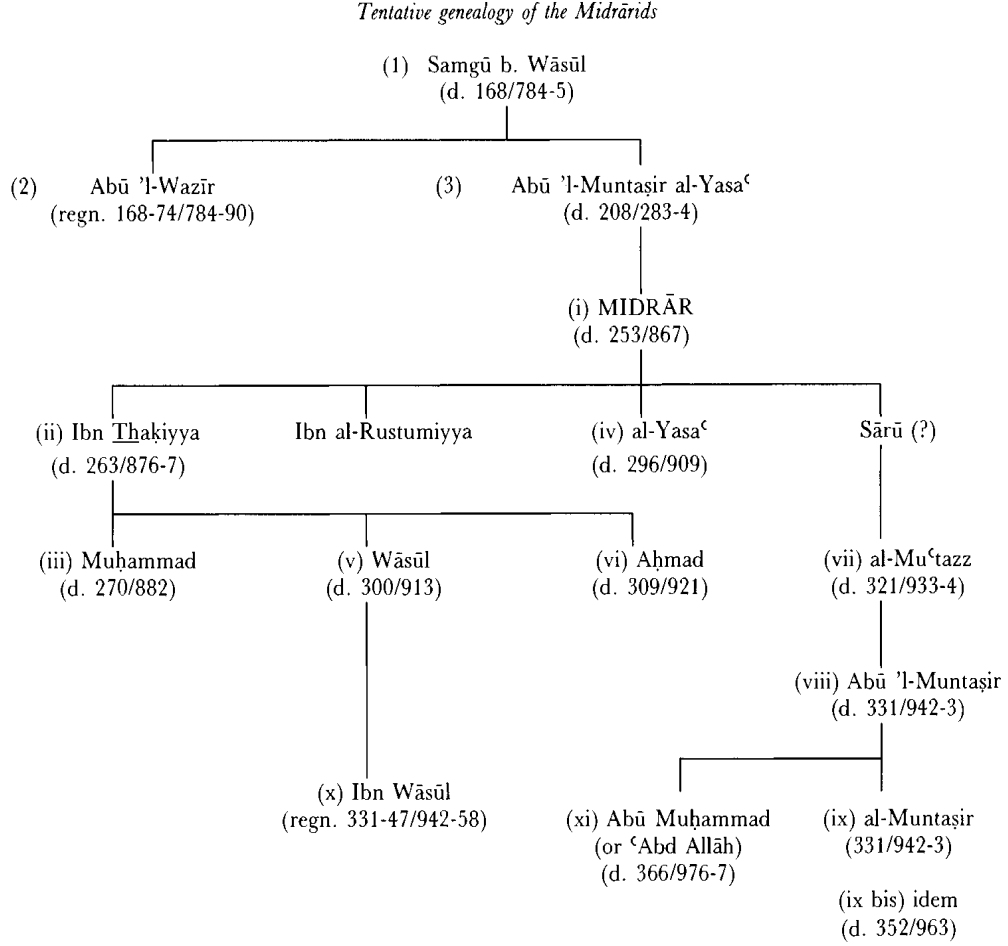
Ubeydullâh el-Mehdî-Billâh (Sa'îdü'l-hayr)

Muhammed el-Kâim-Biemrillâh

İsmâil el-Mansûr-Billâh

Ma'ad el-Mu'izz-Lidînillâh

Kaynak: Bernard Lewis, *The Origins Of İsmâ'ilism: A Study of the Historical Background of the Fatimid Caliphate* (Cambridge: W. Heffer&Sons, 1940), 73.

Ek 2: Midrârîler'in Soyağacı

Kaynak: Pellat, "Midrâr", 6/1039.

Ek 3: 359/970 yılında Midrârî Hanendalığının Bulunduğu Sicilmâse
Topraklarını da İçerisine Alan Fâtımî Hâkimiyeti

Kaynak:

https://www.reddit.com/r/ismailis/comments/m1gnyp/fatimid_caliphate_at_its_greatest_extent_around/?rdt=49936

Kaynakça

- Abu'n-Nasr, Jamil M. *A History of the Maghrib in the Islamic Period*. New York: Cambridge University Press, 1996.
- Ay, Abdulhadi. *Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bekrî, Ebû 'Ubeyd. *el-Muğrib fî zikri bilâdi İfrîkiye ve'l-Mağrib*. nşr. Mac-Guckin De Slane. Algiers: y.y., 1857.
- Bernâvî, Vefâ Yakûb Cibrîl. *Devletü Benî Midrâr es-Sufriyye bi'l-Mağribi'l-Aksâ el-İslâmî*. Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Brett, Michael. *The Fatimid Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Ceran, İsmail. "Sicilmâse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/136-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Daftary, Farhad. *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye bi'l-Mağrib*. çev. Hammâdî es-Sâhilî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Daftary, Farhad. *The Ismâ'îls Their History and Doctrines*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Dâ'î İdrîs, 'İmâdüddîn. *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib el-Kismü'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 411-430.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımîler'de Slav Asıllı Devlet Görevlileri". *Harran İlahiyat Dergisi* 47 (2022), 150-166.
- Halm, Heinz. *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*. çev. Michael Bonner. Leiden: Brill, 1996.
- Harekât, İbrahim. "Midrârîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Hasan, 'Alî İbrâhîm. *Târîhu Cevher es-Sikillî Kâidü'l-Mu'izz-Lidînullâh el-Fâtımî*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1963.
- Hizmetli, Sabri. "İfren (Benî İfren)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Ebî Zer', 'Alî b. 'Abdillâh. *el-Enîsu'l-Mutrib bi-ravdi'l-Kirtâs fî Ahbâri Mülûki'l-Mağrib ve Târîhi Medîneti Fâs*. nşr. Dârü'l-Mansûr. Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.

- İbn Haldûn, ‘Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-‘İber ve divânü'l-mübtede’ ve'l-haber fi eyyâmi'l-‘Arab ve'l-‘Acem ve'l-Berber ve men âsâruhum min zevi’s-sultâni'l-ekber*. nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A’yân ve Enbâ’u Ebnâ’i’z-Zamân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü Sâdır, 1977.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsim. *Kitâbü Sûrati'l-Arz*. thk. Dârü Mektebeti'l-Hayat. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, 1996.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed. *Resâ’ilü İbn Hazm el-Endelüsî*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li-dirâsât ve’n-neşr, 1987.
- İbn ‘İzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. nşr. Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.
- İbnü'l-Esîr, ‘Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi’t-Târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ’ Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. ‘Abdillâh. *A’mâlu'l-A’lâm fi men bûyi’a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*. thk. Seyyid Kesrevi Hasen. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kâdî Nu’mân, b. Muhammed. *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*. thk. Habîb el-Fakî ve dğr. Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996.
- Kâdî Nu’mân, b. Muhammed. *Kitâbü İftitâhi’d-Da’ve*. nşr. Farhad Daftary. Tunus: eş-Şeriketü’t-Tunisiyye li’t-tevzî’, 1986.
- Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed. *Subhu'l-A’sâ fi sinâ’ati'l-inşâ*. thk. Dârü'l-Kütübi'l-Hadîviyye. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîviyye, 1914.
- Köksal, Aydoğan. *Afrika, Genel ve Ülkeler Coğrafyası*. Ankara: Hatiboğlu Basım ve Yayın, 1999.
- Lewis, Bernard. *The Origins Of Ismâ’ilism: A Study of the Historical Backround of the Fatimid Caliphate*. Cambridge: W. Heffer&Sons, 1940.
- Makrîzî, Ahmed b. ‘Alî. *İtti’âzu'l-Hunefâ’ bi-ahbâri'l-e’immeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ’*. thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl. Kahire: Meclisu'l-a’lâ li’ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1996.
- Makrîzî, Ahmed b. ‘Alî. *Kitâbü'l-Mukaffâ’ el-Kebîr*. thk. Muhammed el-Ya’lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- Nüveyrî, Ahmed b. ‘Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fi funûni'l-edeb*. thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Pellat, Ch. “Midrâr”. *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. C. 6. Leiden: E. J. Brill, ts.
- Quatremère, Etienne-Marc. “Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah”. *Journal Asiatique* 3/2 (1836).

- Selâvî, Ahmed b. Hâlid. *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*. thk. Cafer en-Nâsırî, Muhammed en-Nâsırî. Dârü'l-Beydâ: Dârü'l-Kütüb, 1997.
- Sürûr, Muhammed Cemâlüddîn. *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1995.
- Şeyban, Lütfi. "Zenâte". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/246-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l-Fâtımiyyîn fi şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2001.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn b. 'Abdullâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dârü Sâdır, 1993.